

Újabb érvelés az ideje szóalak infinitivusi bővítményének birtokos jelzői szerepe mellett

A Magyar Nyelvőr régi hagyományát elevenítem fel azzal, hogy egy, az oktatás során felbukkant problematikus mondatot elemzek: *Ideje indulni!* Már önmagában a téma választásával is a kérdéskör számos hajdani és jelenlegi kutatóját szólítom meg (Beke, Keszler, Kugler, Lehr, Papp, Rácz, Simonyi, Szigetvári, Tompa stb.) A címben foglalt kijelentést, amely szerint az *ideje* szóalaknak lehet infinitivusi bővítménye, a szakirodalomban többen állították, illetve vitatták. Ám érveiket megvizsgálva ellentmondások fedezhetők fel. Gondolatmenetem során ezeket az ellentmondásokat törekszem feloldani. Ehhez azonban először számba kell venni a vizsgálati módszereket, így első sorban az infinitivus mondatrészi szerepének megközelítési módjait (1) és a genitivus-dativus közti különbségtétel eszközeit (2). Ezek után a teljes arzenál felhasználásával rátérek mondatunk hagyományos leíró grammatikai (a továbbiakban HLG) elemzésére (3), végül bemutatom a generatív grammatika (a továbbiakban GG) egy modelljének segítségével is a mondat szerkezeti vázát (4).

Ahogy a rövid vázlatból is látszik, HLG-i és GG-i elemzésre is vállalkozom. A két megközelítés során azt is szeretném demonstrálni, hogy mindkettő kölcsönösen felhasználhatja egymás eredményeit, olykor módszerét. A két nyelvreírási mód közt alapvető különbség a szerkezeti viszonyok megkülönböztetésében rejlik. A HLG-i mondatban a funkcióval rendelkező szóalakok kapcsolatrendszerét vizsgálja, míg a nem mondatrésztértékű elemek elemzését a morfológia hatáskörébe utalja. A szupraszegmentumokat illetően a hangsúlyviszonyokat rendszerbe foglalva nem ismerteti, de vitás esetek során érvként használja (pl.: Fónagy–Péchy 1965; Papp 1955). Ezzel szemben a GG mondatelemzésében a mondatrészi szereppel nem rendelkező szóalakok is részei a szerkezeti váznak. A funkciók szerkezetét a tematikus szerepek címszava alatt tárgyalja, a hangsúlyviszonyokat a topik-komment tagolás elméleti keretébe foglalja, és konfigurációs vagy nonkonfigurációs elemzéssel ábrázolja.

1. Az infinitivus mondatrészi szerepének megközelítési módjai

A HLG keretein belül a mondatrészi funkciók azonosításához rendelkezésünkre áll a **rákérdezés** (ennek részleteit l. Szemere 1970: 9–36; Papp 1955: 18; Tompa 1982). Emellett az infinitivust tömör mellékmondatnak is szokás aposztrofálni (pl.: Papp 1953: 115; Rácz 1970a: 186), ennek megfelelően **kifejthetjük mellékmondat**tal, majd ebből megállapíthatjuk az infinitivus funkcióját, ami azonos az igenevet helyettesítő utalószó mondatrészi szerepével. *Táncolni megyek.* → *Azért megyek, hogy táncoljak.* Mivel az *azért* utalószó célhatározói szerepet tölt be a főmondatban, ezért az ezt helyettesítő főnévi igenév is célhatározói szerepű.

2. A genitivus-dativus közti különbségtétel eszközei

Mielőtt az eszközök felsorolásába kezdenénk, fontos tisztázni, hogy az érvelés szempontjából közömbös, hogy vajon a lexikonban egyetlen inflexiós morfémát feltételezünk-e, amelynek két funkcióját lehet elkülöníteni: a genitivusit (birtokos jelzőit) és a dativusit (részes határozóit), vagy két azonos alakú, de eltérő jelentésű ragot. Ezek a szempontok tehát nem a rag nyelvtörténeti hátterét tisztázzák, hanem azt, hogy a mondatban szereplő szóalak milyen mondatrészi funkciót tölt be, egyáltalán hol van a helye a szerkezeti hierarchiában. A mondat állítmányának, az igének, igei természetű egységnek vagy egy főnévnek a bővítménye-e?

Tehát vegyük sorra a HLG dativus-genitivus megkülönböztetésével kapcsolatos fogásait! Már a Nyelvőr első kötetében Szarvas Petőfi-kritikájában (1972: 25) jelentkezik az elhíresült dati-

vus-genitivus vita majdani tárgya, bár korábbra is érdemes lenne visszanyúlni. A probléma talán a latin grammatikák és a magyar nyelveírások kölcsönhatásával kezdődött, hiszen egyértelmű, hogy az utóbbiak a dativus possessivus kategóriát a latinból igyekeztek átvenni. A hagyomány e régebbi vonulatának vizsgálatától most tekintsünk el.

2.a A kongruencia

A Magyar Nyelvőr történetének kezdetétől napjainkig az elkülönítés egyik fel-felbukkanó eszköze a **kongruencia** vizsgálata. Ha a birtokos szerkezetet ragozzuk, többes számú, harmadik személyű birtokos esetén a birtokszón egyes számú, harmadik személyű birtokos személyjel jelenik meg: *a lányok ötlete*, illetve névmási birtokos esetén fordított az eltolódás, bár többes számú birtokosra utalunk, mégis az egyes számú személyes névmást használjuk, ugyanakkor a birtokszón többes számú, harmadik személyű birtokos személyjel van: *az ő ötletük*. Azaz ezen a helyen a paradigmában inkongruenciát tapasztalunk a birtokos szerkezetben. Ezt a jelenséget többen megpróbálták érveként felhasználni, azaz a kérdéses szerkezeteket transzformálták ebbe a személybe és számba: ha nem volt egyeztetve a szerkezet két tagja, akkor a *-nak* ragos főnevet birtokos jelzőnek tartották, ha egyeztetve volt, akkor mai terminussal élve részeshatározónak (=részes tárgy, dativus) nevezték. Például így ír Joannovics (1897: 243) „A *nek*-ragú szónak egyezésbeli működése attól függ, ha vajon birtokos-e, dativus-e; pl. *Kovácséknak a háza* dobra kerül (birtokviszony); ellenben: *Kovácséknak (nekik)* dobra kerül a *házuk* (dativus szerep) – *Bátyáméknak a baja* más természetű. *Társaimnak az okoskodását* nem értem. A *nak*-ragú szók itt birtokosok. Ellenben: *Fiaimnak* meggyűlt a *bajuk* vele. *Páléknak* égett le a *pajtájuk*. A *nak*-os szók itt dativusok”. Ugyanezt az érvelést több mint fél évszázaddal később is megtaláljuk például Deménél (1960: 433): „ha a birtokszóval kapcsolatos *-nak*, *-nek* ragos mondatrész valóban birtokos jelző, akkor egyes számot vonz: »az emberek(nek a) háza«; de ha tulajdonképpen részeshatározó, akkor már többest kíván: »az embereknek van házuk«”.

Gaál (1978: 50) összegző munkájában hasonló megállapításra jut, mint Deme, illetve Joannovics: „egyeztetnünk kell a birtokost és a birtokot, ha azok nem birtokos jelzős szerkezet tagjai. **Kivétel lehet itt a dativus possessivus szerkezet** [kiemelés tőlem, Sz. H. R.], amelyben eltekinthetünk az egyeztetéstől”. Például: „»Ennél nagyobb *számoknak* azonban a köznap nyelvben *nincs nevük*« (Jastrow: Vörös óriások és fehér törpék. 1973. 42) – egyeztetéssel; »lehet, hogy a washingtoni segélyvitában is *szerepe volt bizonyos olajhatalmasságoknak*« (Magyarország 1974. okt. 13. 6) – inkongruenciával” (Gaál 1978: 54). Tehát bár a korábbiakhoz hasonló, de a dativus possessivus esetében megengedőbb álláspontot képvisel Gaál. Ugyanakkor azt is állítja: „Ha több birtokos esetén lehetséges az egyeztető szerkezet használata, nem beszélhetünk birtokos jelzős szerkezetről” (Gaál 1978: 52). Tehát az inkongruenciából több birtokos esetén lehet következtetni Gaál szerint.

Simonyi (1913: 181) leírja az inkongruencia jelenségét, és felhívja a figyelmet, hogy „az egyeztető szerkezet elég gyakori még mai [1913] nyelvünkben is, nemcsak nyelvjárásokban, hanem a köznyelvben is. Általában azt mondhatjuk, hogy olyankor használjuk, mikor a birtokos és birtoka közt lazább a hangsúlybeli és szórendi kapcsolat. Ezt a lazaságot ugyanis ellensúlyozni akarjuk a pontosabb szóegyeztetéssel, melyben a birtokos többes számának [sic!] megfelel a birtokszó személyragja”. Látható, hogy a kongruencia meglétét nem tartja kizáró oknak, ettől még jelzős viszonyt feltételez, szemben Gaállal. Ezt támasztják alá példái is: „Azon volt, hogy kedvükben járjon barátainak. [...] A szomszédéknak elvitték a holmijokat (palócz nyj. Nyr. 21: 559) [...] Kovácséknak dobra kerül a házuk. Páléknak égett le a pajtájuk (Joannovics példái Nyr. 14: 54 és 26: 243)” (Simonyi 1913: 182). A példák között nemcsak létigei állítmányúak szerepelnek, tehát olyanok, amelyeket Gaál feltehetően dativus possessivusnak nevezne, hanem más igék által megszakított sorrendű szerkezetek is. Ezeket a szerkezeteket lehetne egyeztetve is használni, ezért Gaál nem tekintené birtokos szerkezeteknek, de Simonyi arra hozza példának.

A mainak számító egyetemi tankönyvben, a Magyar grammatikában már csak nyomaiban, a példákból visszakövetkeztetve találjuk meg az egyeztetés érvét. Szemere (1970: 83) és Keszler így ír (2001: 442): „*Kovácséknak a nyaralója Agárdon van*. Ebben a mondatban a *Kovácséknak* birtokos jelzője a *nyaralója* alannak; a mondattal azt fejezzük ki, hogy az a bizonyos nyaraló Agárdon található. *Kovácséknak Agárdon van nyaralójuk*. Ez a mondat azt fejezi ki, hogy az agárdi nyaraló Kovácsékhoz »tartozik«; itt tehát a *Kovácséknak* a *van* állítmánynak részeshatározója. A részeshatározó és a birtokos jelző sokszor érintkezik egymással. Az ilyen szerkezetek laza birtokviszonyú tagját birtokos részeshatározónak nevezhetjük. *Pistának drága az ideje*. (E mondat *Pistának* szavát magyarálták a *drága* állítmány részeshatározójának és *az ideje* alany birtokos jelzőjének.)”. Ahogy az idézetből kitűnik, bár konkrétan nem tér ki a kongruencia kérdésére a szerző, de az bizonyos, hogy nem tartja perdöntőnek, hiszen a létigés, megszakított sorrendű, de egyeztetett szerkezetű példát átmeneti kategóriába sorolja. Ezt a felfogást tükrözi a könyv másik részlete is, amely Balogh J. (2001: 451) tollából származik: „Laza kapcsolatban álló birtokos szerkezeteket” sorol fel, például: „*A lányoknak a 'születésnapjuk volt tegnap, nem a névnapjuk'*”, „*Barátoméknak ellopták az autójukat*”, „*A barátnőméknak nem volt itt a fiúk*”, majd összefoglalva hozzáfűzi: „A fenti esetekben a birtokos és a birtokszó bár kapcsolatban vannak egymással, birtokos szerkezetet alkotnak, viszonyuk nem annyira szoros, mint a korábbi jelzős szerkezetek tagjaié. Erre utal az a tény is, hogy az idézett mondatokban a többes szám 3. személyű birtokoshoz szabályosan egyeztetjük a birtokot (bár a mai beszélt nyelvben ez időnként elmarad), pedig a birtokos jelzős szerkezetben ilyenkor soha nincs számbeli egyeztetés [...] Ezeket a *-nak/-nek* ragos birtokosokat (és a hozzájuk hasonlókat) a szakirodalomban birtokos részeshatározónak is nevezik. Az úgynevezett birtokos részeshatározó átmeneti alakulat a szoros szerkezetű birtokos jelző és a birtoklást kifejező részeshatározó (*Pistának szép nagy háza van; Pistáéknak szép nagy házuk van.*) között”.

A tankönyvben tehát három kategória körvonalazódik: birtokos jelző – birtokos részeshatározó – birtoklást kifejező részeshatározó. A kategóriákat elkülönítő szempontok közé tartozik a kongruencia megléte. Ha egyeztetett a szerkezet, akkor közelebb áll a részeshatározóhoz. De ez az információ önmagában nem elegendő ahhoz, hogy besoroljunk egy példát, így csak az derül ki biztosan, hogy nem a birtokos jelzős szerkezet tiszta esetével van dolgunk. Emellett felmerül a birtokos és a birtokszó szerkezeti egységének kérdése is: ha a szerkezetet szervesen mondatrész vagy valódi mondatrész szakítja meg, vagy aktuális tagolás szerint más pozícióba kerül a két egység, akkor szintén a részeshatározóhoz közelít a szerkezet. Ez továbbra sem elegendő, hiszen ez alapján sem tudjuk elkülöníteni a birtoklást kifejező részeshatározót és a birtokos részeshatározót („*A barátnőméknak nem volt itt a fiúk*”). Bár Balogh J. fejezetében expliciten nincs megfogalmazva, de a példákból kiderül, hogy az sem mindegy, mi a mondat állítmánya. Szemere (1970: 83) és Keszler (2001: 442) utal az állítmányok jelentésére: „Ha a létige nem birtoklást, hanem létezését fejez ki, akkor a *-nak/-nek* ragos mondatrész nem a létigei állítmány részeshatározója, hanem a birtokos személyragos főnévnek alárendelt birtokos jelző”.

A kongruencia jelensége az eddigiek alapján tehát önmagában nem elegendő bizonyíték amellelt, hogy az adott főnév részeshatározó. Léteznek kongruens birtokos szerkezetek többes szám harmadik személyű birtokos esetén is, ahogy azt Simonyi példái igazolják. Az inkongruencia több reménnyel kecsegtet, annak ellenére, hogy Gaál szerint, ha ezek kongruens szerkezettel váltakozhatnak, akkor részeshatározói szerepet töltenek be, bár valóságbeli összetartozást, birtokviszonyt képeznek le. A tényszerű közlésen kívül ezzel kapcsolatos érvelést nem fejt ki Gaál. Ugyanilyen alapon állíthatjuk azt is, hogy **azok a birtokos személyjeles és -nAk ragos főnevet tartalmazó szerkezetek, amelyek inkongruenciát engednek meg többes szám harmadik személyű birtokos esetén, mind birtokos szerkezetet alkotnak, a bennük szereplő dativusragos alak birtokos jelzői funkciót töltenek be.** Ennek a megközelítésnek több előnye is van. Egyrészt egységesen kezeli a valóságbeli összetartozást, birtokviszonyt leképező szerkezeteket, másrészt a formai viselkedés szempontjából is egységes, nem kettéválasztott csoportot hoz létre. **Az inkongruencia szempontjából a dativus possessivusnak nevezett szerkezet a birtokos szerkezetek közé tartozik.**

A kongruenciával kapcsolatban még felötlük a kérdés, hogy bármely mondatrész, amely egy birtokos személyjeles főnévvel kongruál, egyben szoros szintagmatikus viszonyban is áll-e vele. Természetesen nem. Azt minden kutató belátta, hogy birtok és birtokos közti logikai viszonyt nem csak úgy lehet kifejezni nyelvünkben, hogy a birtokos feltétlen ki van téve a mondatban. Előfordulhat, hogy egy más mondatrészi szerepű szó referenciával azonos, ami számban és személyben, mitöbb a valóságbeli tapasztalat alapján is egyezik a birtokszón birtokos személyjellel jelölt birtokossal. Joannovics ezt *értelmi birtokosnak* nevezi, 1873, Balogh P. *független viszonyról* beszél, és többek közt ezt a példát hozza: „Az elnök beadta *lemondását*” (Balogh P. 1891: 448), ahol az *elnök* alany, a *lemondását* tárgy, de a grammatikai alannyal a valóságban megegyezhet, azaz koreferálhat a tárgy birtokos személyjében kifejezett, de külön ki nem tett birtokos. Tehát tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy a ki nem tett birtokos egy külön önálló mondatrész (hasonlóan a rejtett alanyhoz), amelynek csak koreferenciális viszonya van az alannal.

2.b A szerkezeti egység, szórend

A hosszú, azaz *-nAk* ragos birtokos szerkezet semleges sorrendje, amelyben a **szórend** többletjelentést nem hordoz: Jb + alaptag, például *Julcsinak az ötlete*. Ezt a sorrendet rövid birtokos szerkezettel is használhatjuk: *Julcsi ötlete*. Fordított sorrend vagy megszakított szerkezet kizárólag hosszú birtokossal hozható létre: **az órája Julcsi – az órája Julcsinak; *Az órája tetszetős Julcsi – Az órája tetszetős Julcsinak*; stb. A részeshatározós kifejezéseknek a rövid birtokoshoz hasonló kötöttsége nincs, tehát pusztán a sorrendi kötöttség alapján nem lehet elkülöníteni a hosszú birtokost és a részeshatározót, amely mellett egyeztetett birtokos személyjeles főnév jelenik meg. Előfordul, hogy kétértelműséget szül ez a helyzet: *Julcsinak odaadom az óráját*. Biztos, hogy Julcsi az, aki megkapja az órát, tehát részeshatározó, de az már nem biztos, hogy a saját óráját kapja, lehet, hogy nem koreferál a birtokos személyjellel (pl.: *Kinek adod Anya ékszereit? – Julcsinak adom az óráját. A többit majd meglátjuk.*) Ha Julcsi és az óra tulajdonosa azonos, akkor is két külön mondatrész fejezi ki, csak koreferál a részeshatározóval a ki nem tett birtokos jelző, amelyet akár rejtettnek is nevezhetünk, hiszen a rejtett alanyhoz hasonlóan a toldalék, a személyjel utal rá.

Bár úgy tűnik, a sorrendiség nem lehet perdöntő, mégis sokan hivatkoznak rá vagy éppen vitatkoznak vele. Joannovics kertilés nélkül ki is mondja ezt a véleményét: „Szórend változás esetében a birtokos dativussá és a dativus viszont birtokossá válhatnak” (1897: 292). Vagy máshol: „A Lehr-féle szerkezetben: *a magam dolga* is ugyan kutyául lett: birtokos a *magam* (Lehr genitivusnak nevezi); következésképp [sic!] birtoka a *dolga*. De mihelyt úgy változik a szórend, mint a fenforgó [sic!] esetben, amikor is a birtokszó elszakad a *magam* névmástól, és az ige áll közéjük, legott dativussá lesz a *nak* ragot fölvevő *magam*, és a birtokszó egyezik vele személyben és számban” (Joannovics 1897: 243). Lehr erre az okfejtésre így reagál: „Különös tanítás ez! Nem vadozat új [sic!], mert nyoma van Versegynél s Gyergyainál is, csak az a kár, hogy nincs benne igazság. A szórendnek ezt az átteremtő varázsserejét nem ismerem” (Lehr 1902: 606). Ezek után felsorolja azokat az eseteket, amelyekben a birtokos jelző kénytelen felvenni a *-nAk* ragot, éppen azért, hogy távolabb kerülhessen alaptagjától, „de azért semmiképp [sic!] se szűnik meg birtokos lenni, még ha messzebb szakad is a jelzett szótól. Ez oly világos, hogy szinte resteltem komoly képpel bizonyítani. – Ugy-e [sic!] bár, ebben a mondatban: »Nemzetem katonája vagyok« ez a mondatrész: »nemzetem« kétségkívül birtokosjelzője [sic!] ennek: »katonája«. Mármost, ha erősen kiemelem a birtokost, a mikor [sic!] aztán ez magához rántja az állítmányi igét: »vagyok«, s így mondom Aranyval [sic!]: »Nemzetemnek vagyok katonája«, elenyészik-e a birtokviszony »nemzetem« és a »katoná« között?” (Lehr 1902: 609). A hangvételtől eltekintve ezzel az érveléssel egyetértünk.

Klemm (1954: 175) Lehr cáfolata után fél évszázaddal lényegében megismétli Joannovics véleményét, kiegészítve a hangsúlyviszonyok számbavételével: „oly esetben használatos az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és a nyelvjáráásokban egyaránt az egyeztető szerkezet, amikor a birtokoszó és a birtokszó külön-külön szakaszt alkot külön-külön hangsúllyal, és a birtokszón van a főhangsúly, tehát rendszerint *-nek*, *-nak* ragos birtokszó esetén. Ilyenkor lazább a hangsúlybeli és a szórendi kapcsolat a birtokoszó és a birtokszó között, és a *-nek*, *-nak* ragos birtokoszó tulajdonképpen részeshatározó...” A továbbiakban részletesen ismerteti a megszakított sorrend eseteit, de nem vonja vissza véleményét, ilyenkor részeshatározóról beszél.

Tompa az akadémiai nyelvtenban leszögezi, hogy „ragos az elől álló birtokos jelző, ha közéje és a jelzett szó közé a mondatnak alanya, állítmánya, tárgya vagy határozója van beékelve [...] Sőt ha csak a határozott névelő vagy a tagadószó (tiltószó) kerül ide, akkor is ragos a jelző, mivel a jelzett szó már világosan külön mondatszakaszba kerül, nem a birtokos jelzőjébe tartozik...” (Tompa 1962: 290). Tehát bár megszakított a birtokos szerkezet, azért még birtokos jelzőről beszélhetünk. Ugyanebben a leíró nyelvtani kézikönyvben B. Lőrinczy viszont a részeshatározóval kapcsolatban így ír: „Ugyanannak a mondatnak [korábban: *Kocsis Kicsinek megszigorodott az arca*] szórendi módosítása nyomán ugyanis a részeshatározóból birtokos jelzői jelentéstartalmú mondatrész válhat: *Kocsis Kicsinek az arca* (esetleg ragtalan birtokos jelzővel: *Kocsis Kicsi arca*) megszigorodott...” (B. Lőrinczy 1962: 249) Ha Tompa állításával ezt összevetjük, akkor ellentmondást látunk, hiszen itt is csak annyi a különbség, hogy az állítmány beékelődik a birtokos szerkezetbe vagy nem. Tulajdonképpen érvelés egyik részről sem olvasható, ezek inkább tényként szerepelnek a leírásban. Tompa későbbi írásában is azt találjuk, hogy B. Lőrinczyvel vitatkozva a *Kocsis Kicsinek megszigorodott az arca* mondatban „már inkább a birtokszavától messzebb eső birtokos jelzőt” (Tompa 1982: 138) lát, sajnos itt sem találunk bővebb magyarázatot.

R. L. G. (a szerző csak a monogramját adja meg) egy problémafelvető levélre válaszolva érvelés nélkül kijelenti, hogy „a birtokos és a birtokragos alany közé nem kerülhet állítmány” (R. L. G. 1968: 354). Rác erre a megjegyzésre így válaszol: „R. L. G. elemzése [...] túlságosan kategorikus, s ellentétben van az akadémiai leíró nyelvtannak a felfogásával...” (Rác 1970c: 187). Itt idézi Tompa véleményét, amit az előbbieken taglaltunk. Ennek az állításnak bővebb kifejtését, érvekkel való alátámasztását itt sem találjuk meg.

Egyetemi tankönyvünk nem tér ki részletesen erre a problémára, példaanyagát vizsgálhatjuk meg. Korábban már idéztük Szemere (1970: 83) és Keszler (2001: 442) példáit: *Kovácséknak a nyaralója Agárdon van*; *Kovácséknak Agárdon van nyaralójuk* [Aláhúzás tőlem, SZ. H. R.]. Itt nemcsak a sorrend, hanem a kongruencia szempontjából is különbség van a mondatok közt. Az első mondat megszakítatlan sorrendű és inkongruens, azaz egyértelműen birtokos jelzőnek azonosíthatjuk eddigi szempontjaink alapján. A második mondat megszakított sorrendű és kongruens, ezekből a megállapításokból még nem következtethetünk se jelzőre, se határozóra, és egyiknek a lehetőségét sem zárhatjuk ki, hiszen létezik kongruens birtokos jelző, ahogy Simonyi példái (l. korábban) bizonyítják, illetve lehet megszakított a birtokos szerkezet, semmi sem mond ennek ellent.

Balogh J. az egyértelmű birtokos jelzők közt ilyen példát nem hoz, a birtokos részeshatározóknál, azaz az átmeneti kategóriában sorol fel megszakított sorrendű és egyben kongruens példákat, ahogy ezt már idéztük: „*A barátnőmének feltehetőleg a fiuk volt itt*; *A barátnőmének nem volt itt a fiuk*” stb. Tehát úgy tűnik, itt sem hozhatunk döntést. A Magyar grammatikában tehát a megszakított sorrenddel kapcsolatban nem találunk egyértelmű útmutatást.

Mivel lehetne alátámasztani, hogy a sorrend megváltoztatja a mondatrészi funkciót? Természetesen ismerünk olyan nyelveket, ahol ez teljességgel igaz, minden alanyprominens nyelv idetartozik (bővebben pl.: Kálmán 2001: 10–1), például gondoljunk arra, hogy egy angol mondatban mi-ből derül ki, hogy ki kit szeret. A magyar esetében viszont nem a sorrendből tudjuk meg, hogy egy mondatrész milyen funkciót tölt be, hanem a ragokból. Összesen két tipikusan névszói funkciónak nincs saját ragja: az alanynak és a jelzőnek. Az alany kötelezően egyeztetve van az állítmánnyal,

és szabadon mozoghat. Ezzel szemben a jelzőknek általában kötött a helyük, meg kell előzniük jelzett szavukat, de a jelzők közt a birtokos kivételt képez, hiszen a dativusragot felvevő változatának nagyobb a szabadsága. **Tehát bár a birtokos jelző jelző, de éppen abban a tulajdonságában tér el a minőség- és mennyiségjelzőtől, ami megkötné sorrendi helyét.**

2.c A -nAk és a Ø felcserélhetősége

Rég megfigyelt jelensége nyelvünknek, hogy a birtokos szerepelhet *-nAk* raggal, a továbbiakban ezt nevezzük hosszú birtokosnak (a terminológiát vö. pl.: Alberti–Medve 2002: 143), illetve ragtalanul vagy más felfogás szerint relatív zéró genitivusi raggal, ezt hívhatjuk rövid birtokosnak (a terminológiát vö. pl.: Alberti–Medve 2002: 143). A részeshatározó szerepét csak testes határozórag segítségével töltheti be főnév, tehát zéróval nem váltakozhat. Ebből kiindulva logikus feltételezés, hogy ahol **felcserélhető** a dativusragos főnév a zérós változattal a mondat szerkezetének megváltoztatása nélkül, ott birtokos jelzővel van dolgunk, például: *A fiúknak a / A fiúk tábornizét eltaposták a bivalyok.*

Volt, aki ezen a nyomon elindulva további következtetéseket igyekezett levonni, Joannovics így ír: „A dativusi értelmet félreismerhetetlenül [sic!] kifejezi a *nek* ragnak személyragos alakja (nekem, mihi stb.) A megoldásnak nyitja tehát a következő. A *nek* ragú nevet egy pillanatra mellőzzük, a *neki* szót teszszük [sic!] helyébe; és ekkor, ha látjuk, hogy a mondat csak az utóbbival szerkeszthető magyarul vagyis helyesen, bizonyosak lehetünk benne, hogy a *nek* ragú névnek nem genitivusi, hanem dativusi értelme van. Példák: »Péternek semmi köze hozzá. Pálnak nem jutott eszébe. Fiaimnak ez a leczke *javukra* szolgál. Leányaidnak *nehezükre* esik ez a dolog. *Neki* szóval: »Neki semmi köze hozzá. Neki nem jutott eszébe. Nekik ez a leczke [sic!] *javukra* szolgál. Nekik *nehezükre* esik ez a dolog«. E példákban a *nek* ragú neveket nem pótolhatná a névelős személyes névmás (*az ő*). Nem mondhatjuk így: »*Az ő* eszébe nem jutott. *Az ő* *nehezükre* esik ez a dolog«” (1873: 154).

Joannovics megfordítja a következtetést, ha nem lehet zérós alakkal helyettesíteni, akkor mindenképpen részeshatározóról lenne szó. Furcsa, hogy ugyanebben a cikkében megemlíti, hogy a birtokos jelzőnek vannak olyan esetei, ahol kötelező magán viselnie a *-nAk* ragot, tehát saját magának mond ellent, mégsem veszi észre a logikai hibát. Későbbi írásában is alkalmazza ezt az elemzési módszert: „Az eligazodás kulcsa a következő: Amott [a „*Bátyáméknak a baja* más természetű” mondatnál] a *bátyáméknak* helyébe egész szabatosággal oda tehetem ezt: *az ő* (bajuk); [a „*Társaimnak az okoskodását* nem értem” mondatban a] *társaimnak* helyébe szintúgy ezt: *az ő* (okoskodásukat). – De már az utóbbi mondatokban [*Fiaimnak* meggyült a bajuk vele; *Páléknak* égett le a pajtájuk] *fiaimnak* és *társaimnak* helyébe *nekik* szót kell tennem (*nekik* égett le a pajtájuk), világos jelül dativus mivoltuknak...” (1897: 243).

Joannovics kortársa, Lehr is felhívja a figyelmet az érvelés tarthatatlanságára: „Könnyű kimutatni, hogy *nekem* stb. épp úgy, épp oly gyakran birtokosjelző [sic!], mint *én* stb. [...] A magyarban is külön ki lehet, s ha valamely nyomaték van rajta, ki is kell külön tenni a birtokost, a mi [sic!] vagy a személyes névmás alanyesetével történhetik, így: »A *mi* kutyánk dögölt meg«; vagy a *nek*-személyragos [sic!] alakjával, így: »*nekünk* dögölt meg a kutyánk«. [...] világos, hogy *mi* is, *nekünk* is nem lehet más, mint a *kutyánk* külön kifejezett *jelzője*. Mert hisz csak úgy volna *nekünk* dativus, határozó, ha a kutyánk *nekünk*, azaz: a *mi számunkra* dögölt volna meg; ilyen kutyadöglés pedig bajosan képzelhető. Még ha a bőrén nyerünk is. Azonban az is gyakran előadja magát, hogy a birtokost, mint jelzőt, teljességgel nem lehet a személyes névmás alanyesetével tenni ki külön, csupán *nek* személyragos alakjával. Ez leginkább akkor van, ha a *jelzett szót* is, a *jelzőt* is ki akarjuk emelni. P. »*Nekünk* is a *kutyánk* dögölt meg«”. Lehr kissé talán ironikus magyarázata rámutat, hogy olykor kötelező a hosszú birtokos használata, és ez a nyomatékkal áll összefüggésben. Szabolcsi (1992) Lehr kései utódjaként állítja, és generatív érvekkel alá is támasztja ugyanezt.

Simonyi is természetesnek veszi, hogy a birtokos nem mindig helyettesíthető alanyesetű alakokkal. „Míg az *én te ő* névmás a ragtalan főnévi birtokost helyettesíti: viszont a *-nek* ragos birtokos helyett a *nekem, neked, neki*-féle alakok szerepelnek, így különösen mint előkészítő mondatrész, ha a rákövetkező birtok-főnéven nyomaték van” (1913: 172).

A Magyar grammatika című tankönyvben ez az érvelési technika csak említésként, esetleges segítségként kerül elő: „Az is hozzásegíthet a megoldáshoz [a részeshatározó és a birtokos jelző elkülönítéséhez a létigei állítmány mellett], ha (esetleg a szórendi változtatással) kipróbáljuk: elmaradhat-e a *-nak/-nek* rag a birtokost megjelölő szótól. Mint tudjuk, a részeshatározós esetben álló főnév ragja kötelező, míg a birtokos jelzői szerepű főnév esetragja fakultatív, illetőleg a szórendtől függetlenül szabad vagy kötelező” (Lengyel 2001: 402). A módszert, bár csak zárójelesen, de azzal bővíti Lengyel, hogy megenged sorrendi cserét, így kiküszöböli a megszakított sorrendű birtokos szerkezetek problémáját, és valóban csak az általa is kívánt mondatok maradnak fenn a rostán. De továbbra se válaszoltuk meg Lehr kérdését: a sorrend hogyan döntheti el egy szóalak funkcióját a magyarban. Tehát a sorrendi változásból nem következethetünk a mondatrészi érték változására is. Ugyanakkor a másik oldalról megoldatlan az a probléma, hogy a birtoklásmondatok birtokszavának és birtokosának szerkezete miért nem alakítható át a birtokos szerkezet egyszerűbb eseteihez hasonlóan. Ha a sorrend nem befolyásolja a mondatrészi funkciót, akkor nem magyarázhatjuk ezt a sajátosságot azzal, hogy itt a szó részeshatározói szerepet tölt be. A továbbiakban számot kell adnunk arról, hogyha nem részeshatározó, akkor milyen mondatrész a dativusragos szó, valamint miért viselkedik szokatlanul. A 2.f pont alatt, ahol a létigei állítmány jelentését vesszük szemügyre, kitérünk ezekre a kérdésekre is.

2.d A szerkezet -é birtokjeles szóval való helyettesíthetősége

Ez a technika egyedül Gaál (1978: 15–9, 51–5) munkájában található meg: „A birtokos jelzős szószerkezet **helyettesíthető egyetlen -é birtokjeles** szóval a mondat szintaktikai szerkezetének megváltoztatása nélkül” (1978: 51). Maga a jelenség közismert; a *birtokos+é = [birtokos(+nAk)] + [birtok+birtokos személyjel]* például: *Gerzsoné=Gerzsonnak a tortája*, természetesen az egyenlőség csak annyiban igaz, hogy a szerkezetekkel leírt valóságdarab ugyanaz lehet megfelelő szövegkörnyezetben. A birtokjeles szóalakból nem tudjuk meg a birtok mibenlétét. Gaál a két szerkezetet megszakított sorrend esetén nem tartja kicserélhetőnek, mert a cserénél megköveteli, hogy az „a szintaktikai szerkezet és a sorrend megváltoztatása nélkül” (1978: 52) történjen. Ennek a kitételnek a szükségességét nem magyarázza, pedig nem egyértelmű, hogy a sorrend miért befolyásolná a szavak mondatban betöltött szerepét.

Egyértelműen létezik az a nyelvi jelenség, amiből Gaál kiindul, de ennek felhasználási módja nincs érvekkel alátámasztva.

2.e A rákérdés

A HLG talán legfontosabb mondatelemzési eszköze a **rákérdés**, éppen ezért sokat vitatkoztak is róla. Csak néhány véleményt idézek, amelyek végül elfogadottá váltak.

Papp szerint az a célravezető, ha „ösztönözzük a tanulókat, hogy a lehető legrövidebb formában kérdezzek, [...] akkor megvan minden biztosíték arra, hogy valóban tudatosuljanak lelkében a részek közti szintaktikai kapcsolatok” (Papp 1955: 18).

Később Pappra hivatkozva Szemere így bontja ki bővebben a módszer lényegét: „Akár pusztán mondatrészeket keresünk, akár szerkezetes elemzést végzünk, mindig közvetlen bővítményviszonyokat tárunk fel, vagyis azt kutatjuk, hogy egy-egy bővítmény egy másik mondatrészt milyen

funkcióban determinál. Ezért teljesen elég, ha a bővítményeket kételemű kérdések segítségével keressük. Az ilyen kérdés a keresett bővítményre jellemző alakú (azaz ragtalan vagy megfelelő viszonyragos, illetőleg névutós) kérdő névmásból (kérdő névmási határozószóból) és a bővített mondatrészről áll” (Szemere 1970: 19). Didaktikai szempontból esetleg még érdemes azt az információt is közölni a tanítványokkal, hogy mindig egy már ismert, funkciója szerint feltárt mondatrész szerepeljen a kérdő névmás után, hiszen csak annak kereshetjük a bővítményét, aminek már ismerjük a szerepét. A módszer ismertetéséből nem derül ki, hogy a már ismert mondatrész alakjának a megváltoztatása tilos-e.

Adamikné is a korábbi írók módszerét javasolja: „Az alárendelő szószerkezetek esetében mindig az alaptaggal, és csakis az alaptaggal kérdezzünk. Tehát a kérdésbe bele kell foglalni az alaptagot és csakis az alaptagot, és nem többet (nem szabad megismételni az egész mondatot)” (1995: 66). Példáiból kiderül, hogy az elemző kérdésben a már ismert mondatrész formája bizonyos esetekben megváltoztatható, például az egyes szám első személyű alanynál az elemző kérdésben az ígét transzformáljuk egyes szám harmadik személyűvé: „**Négy vagy öt éve ismerem (Örkény).** Mit állítunk? *Ismerem* Ez az állítmány. Ki ismeri? *Én* Ez az alany (a személyrag utal rá)” (1995: 71). A *kell*, *lehet* állítmányok mellett megjelenő főnévi igenévi alanyra az anyanyelvi beszélő számára furcsa *Mi kell?*, *Mi lehet?* elemző kérdéseket alkalmazni, annak ellenére, hogy az igenév valóban ugyanazt a funkciót tölti be, mint az ezen a szerkezeti helyen szerepeltethető főnév (például: *Kell ez a könyv*). Például az *El kell mennem vásárolni* mondatot így elemezzük: Mit állítok? *Kell*. Ez az állítmány. Mi kell? *Elmennem*. Ez az alany. Hova mennem? *Vásárolni*. Ez a célhatározó. Ha betartjuk a kételemű elemző kérdés szabályát, akkor ahelyett, hogy a nyelvérzékünknek megfelelő *Mit kell csinálnom?* és *Hova kell mennem?* kérdéseket tennénk fel, kénytelenek vagyunk egy nyelvészeti „elemző nyelvezetet” létrehozni. Hasonlóan szokatlan „elemző párbeszéd” jönnek létre a kiegészítendő kérdések elemzésekor, például *Ki ment el? Mit állítok/kérdezek? Elment*. Ez az állítmány. *Ki ment el? Ki / Ki?* Ez az alany. A rákérdezés problémáinak néhány példája után egyértelmű, hogy ennek a módszernek – amellett, hogy sok esetben könnyen feltárja a grammatikai kapcsolatokat – vannak korlátjai. A rákérdezés természetes nyelvi eszközzel tárja fel a természetes nyelv felépítését. Ennek korlátja, hogy csak a felszínen megjelenő összetevőkkel operál (vö. Szabolcsi 1992: 96). A birtoklásmondatok elemzési nehézsége is ebből adódik. A megszakított sorrendű [birtokos] szerkezeteknél egy mondat vizsgálatakor többféle elemző kérdés tehető fel [... pl.:] *Tóbiásnak itthon van a felesége. Mit állítunk? ⇒ állítmány van; Mi van? ⇒ alanya felesége; Kinek a felesége? ⇒_{gen} Tóbiásnak / Kinek van? ⇒_{dat} Tóbiásnak*” (Sz. Hegedűs 2004a: 336). Itt az egyetemi tankönyv útmutatását követve az első elemzés a helyes, birtokos jelző a dativusragos alak. A rákérdezés alapján ez nem dönthető el, hacsak nem kötjük ki, hogy az elemző kérdésbe nem toldható be névelő. Milyen alapon vezetnénk be ezt a szabályt? Figyeljük meg a rákérdezés módszerét egy birtoklásmondat esetén is, ahol a kérdés alapján is igazolnunk kellene, hogy részeshatározó a *-nAk* ragos főnév: *Tóbiásnak van felesége. Mit állítunk? Van. Mi van? Felesége. Kinek a felesége? / Kinek van? Tóbiásnak*. Ennél a példánál is csak akkor egyértelmű a mondatrészi szerep, ha fenntartjuk a határozott névelővel kapcsolatos kikötést. Ugyanakkor találhatunk egyértelmű birtokos jelzőt, ahol az elemző kérdésben a mai magyar köznyelvi norma szerint mindenképp határozott névelőt használunk, ha archaikus nyelvi változat szerint kérdezzük, akkor bár a névelőre nincs szükségünk, de a *-nAk* ragot elhagyjuk, ami szintén eltérés az elemzett mondat szerkezetétől: *Versét olvastam Péternek, de prózáját nem. Mit állítok? Olvastam. Mit olvastam? Versét. Kinek a versét?* (Esetleg archaikus változat szerint: *Ki versét?*) *Péternek*. stb. Két lehetőségünk van, hogy az ellentmondást feloldjuk: vagy minden olyan *-nAk* ragos főnevet részeshatározónak nyilvánítunk, aminek elemzésekor betoldódik a határozott névelő, vagy elfogadjuk, hogy ezek birtokos jelzők, és más magyarázatát keressük az eltérésnek. A második lehetőséget választjuk, hiszen így egyrészt nem kell megváltoztatnunk a rákérdezés eddigi bevált szabályait, másrészt a betoldás tilalma nem támasztható alá érvekkel, hiszen a HLG kereteiben a névelő nem része a mondat szerkezeti vázának.

Tehát a rákérdezés nem ad egyértelmű útmutatást. A következő pontban arra is választ kapunk, hogy miért nem lehet, illetve milyen esetekben kell a határozott névelőt az elemző kérdésbe tenni.

2.f Az állítmány eltérő jelentése, eltérő vonzatszerkezete: „a birtoklásige”

Ezzel a szemponttal csak az úgynevezett **birtoklásmondat** kapcsán találkozhatunk, amelyek létigei állítmányt, birtokos személyjeles [-határozott] jegyű, azaz határozatlan alanyt és dativusragos főnevet tartalmaznak. Az ebben szereplő létigei állítmányt szokás birtoklásigének nevezni (vö.: É. Kiss, 1998: 88; Lengyel 2000: 402, Szabolcsi 1992: 87–106). Latin hagyományon alapul ez a nyelvészeti felfogás, amely szerint a magyarban a *van* esetleg a lexikonban *habeo* (=birtoklom) és *est* (=létezik) jelentéssel külön-külön vonzatstruktúrájú igeeként szerepel. *Habeo* értelemben kötelező lenne az alanyi és a részeshatározói vonzata, amelyet dativus possessivusként emlegetnek: *van valakinek/valaminek + valakije/valamije*. *Est* értelemben pedig csak egy kötelező alanyi vonzata van: *van valaki/valami*. Természetesen mindkét szerkezet bővíthető lenne szabad határozókkal. Arról többen véleményt nyilvánítanak, hogy a *vannak* több jelentését különböztethetjük meg, de ezekből a fejtegetésekből nem derül ki, hogy eltérő lexémáknak vagy egy lexéma különböző vonzatkeretű változatainak tartják-e. Ez a minket érdeklő vetületet nem befolyásolja, így nem térünk ki a probléma részletezésére. Lássuk időrendben a *van* jelentésével és argumentumszerkezetével kapcsolatos okfejtéseket!

Papp egy olvasó kérdésére válaszolva, a *Pistának piros arca van* mondat elemzésekor taglalja a *van* jelentését: „Hát valóban *Pistának piros arca* volna az alany, és *van* volna az állítmány? Hát valóban *Pistának piros arcáról* beszélünk, s erről egyszerűen azt állítjuk, hogy *van* tehát »megvan«, »létezik«? Az ilyen értelmezés nyilván (sic!) meghamisítja a mondat értelmét...” (Papp 1953: 116). Valóban nem az arc létezését hangsúlyozzuk ebben a mondatban, de ez nem annak köszönhető, hogy az állítmány alapjelentése változott meg, hanem annak, hogy a mondatban megjelent egy összetartozást, viszonyt kifejező főnévi szerkezet. Ugyanígy különféle összetartozásra utal az ige jelentésétől függetlenül minden birtokos szerkezet. Ennek típusait Simonyi (1913: 141–53) és Hadrovics (1969: 139–76) bőségesen taglalja. Lássuk tovább Papp fejtegetését: „Itt valami olyanféle jelentése van a *van* igeének, hogy »hozzátartozik valakihez«. S akihez »hozzátartozik« valami, az részeshatározóként járul az igehez (*Pistának*). Ez a részeshatározó tehát hozzátartozást, birtoklást fejez ki, nem egyszerűen azt, hogy valami valakinek javára vagy kárára történik. Az ilyen részeshatározót (dativus) nevezhetjük birtokos, azaz birtoklást kifejező részeshatározónak (genitivus-dativus)”¹ (Papp 1953: 118). Tehát Papp a ’valamihez való hozzátartozás’ jelentés megjelenését a létigének és nem a birtokszónak és a birtokos szónak tulajdonítja, ezek alapján egyértelműen következtethet. Az érvelés formailag megállja a helyét, de a premissák, amelyből kiindul, hamisak, hiszen a birtokos személyjeles főnév is kifejezhet összetartozást. Miért kellene azt feltételeznünk, hogy az ige jelentése változott meg?

Tompa ugyanennek az olvasói levélnek az apropóján, a kialakult vitát összefoglalva, Simonyira hivatkozva írja, hogy „a *van* ige, mely birtokos személyragos alany (piros) *arc-a* (és kitett vagy odaértett részeshatározói, ill. dativus possessivusi bővítmény: *Pistának*) mellett tudvalevőleg

¹ Vigyázat, ezek a terminusok nem egyeznek a Magyar grammatikában a Keszler és Balogh J. által használt, korábban emlegetett, cizelláltabb megkülönböztetéssel, tulajdonképpen azoknak az összefoglaló megnevezése Pappnál.

birtoklást fejez ki” (Tompa 1955: 200). Érdekes, hogy Tompa megfordítja az érvelést: a birtokos személyjeles főnév létéből következtet a létige jelentésére. Sajnos ezt, annyira kézenfekvőnek tartja, hogy bővebben nem fejti ki. Simonyi nem fordítja meg az érvelést, csak tényként közli, hogy dativus milyen igék mellett jelenik meg.

Szemere többek közt Pappra hivatkozva szintén tényként közli: „Nyelvünkben a *van*, *nincs*, *sincs* mellett *-nak*, *-nek* ragos részeshatározóval fejezzük ki a birtokost. A *nekem van (nincs)* szerkezet jelentése: ’számomra van (nincs); hozzám tartozik (nem tartozik)’. – Ha a létige nem birtoklást, hanem létezését fejez ki, akkor a *-nak*, *-nek* ragos mondatrész nem a létigei állítmány részeshatározója, hanem a birtokos személyragos főnévnek alárendelt birtokos jelző” (Szemere 1970: 83). Nem fejti ki, hogy a jelentésből hogyan következne a részeshatározói vonzat. Ugyanezt a hagyományt szó szerint átveszi egyetemi tankönyvünk is (Keszler 2001: 442). Majd máshol, a tankönyv állítmánnyal foglalkozó részében Lengyel kitér a *van* létige többféle jelentésére. Három nagyobb kategóriát különböztet meg: létezését jelentő létige, birtoklásige és az egyéb határozói vonzattal rendelkező létige (pl.: *van + valamiből/valahol/valahányszor/valamikor*). Mindegyiket létigének nevezi, tehát nem eltérő lexikai egységként, hanem egy lexikai egység eltérő vonzatkereteiként értelmezi ezeket az eseteket. Tompához hasonlóan nem a jelentésből következtet a *habeós* szerkezet, azaz a birtoklásige létére, hanem a birtoklásigéről állapítja meg, hogy „egyszerre létezését és birtoklást is kifejez” (Lengyel 2000: 402).

A furcsasága a *habeós* szerkezetnek, hogy a törölt vagy testes részeshatározó mellett mindig jelen van egy vele egyeztetett birtokos személyjeles alany. Nézzük meg a *Gerzsonnak van tortája* mondatot! Ha birtokos személyjel nélkül szerepeltetjük az alanyt, akkor a mondat erőteljes hangsúly nélkül agrammatikussá válik: **Gerzsonnak van torta*. Erőteljes, irtó hangsúllyal – ami topikomment tagolás szerint a *-nAk* ragos szót fókuszba helyezi, azaz a halmaz többi elemével szembe állítja – teljességgel megváltozik a mondat értelme: "*Gerzsonnak van torta, (de másnak nincs / nem adok) = Gerzson részére van torta, (de másnak nincs / nem adok)*. Ebben a változatban a *-nAk* valóban *részére* értelmű, azaz részeshatározó. A kiinduló mondatnál ugyanezt az értelmezést el kell vetnünk, *Gerzsonnak van tortája* ≠ **Gerzson részére van a tortája*, ráadásul az előbbi próbák-ból látható, hogy itt a birtokos személyjelenek köszönhető a dativusragos főnév megjelenése, azaz annak vonzata. A részeshatározó megjelenését ellenben nem a birtokos személyjeles főnév teszi lehetővé vagy kötelezővé. Például: *Odaadom Gerzsonnak az újságot*.² Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy egy birtokos személyjeles főnév jelenléte megköveteli testesen vagy testetlenül egy rövid vagy hosszú birtokos jelenlétét. Balogh is így látja: „Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel megjelenése a birtokszón [...] a személyjeles főnév kötelező kiegészültségényét jelöli, mellette a birtokos jelző a szintaktikai kényszerből következő vonzatként jelenik meg” (2001: 450). Ebből következik, hogy élhetünk a következő vizsgálati módszerrel: **A birtokos személyjeles főnevet le-cseréljük [-birtokos] jegyűre, azaz levesszük róla a birtokos személyjelet. Ha a mondat így is jól formált, akkor részeshatározói szerepet tölt be a -nAk ragos főnév. Más esetben az eredeti mondat dativusragos főneve birtokos jelző.** Ilyen módon nem kell megkülönböztetnünk a részeshatározókon belül egy olyan típust, amely koreferál a vele egy szinten elhelyezkedő azonos alaptaghoz tartozó bővítménnyel. Ahogy Szabolcsi mondja: „az ige önálló bővítményei csak úgy semmilyen nyelvben nem szoktak egyeztetődni egymással”³ (1992: 90). Tehát a nyereség kettős, sem

² Természetesen ez nem azt jelenti, hogy kizárná a jelenlétét. Hiszen az is jól formált magyar mondat, hogy *Odaadom Gerzsonnak az újságját*. Itt a birtokos személyjellel kifejezett birtokos azonos lehet *Gerzsonnal*, de lehet más a referense, értelmezhetjük úgy, hogy *Z-nek X személy újságját adja oda Y*.

³ Lábjegyzetében ezt így finomítja Szabolcsi: „Pontosabban – mint Rácz Endre rámutatott – előfordul az olyan vonzatok egyeztetése, amelyek egymással predikatív viszonyban állnak, pl. alany/tárgy és állapothatározó. Az alany azonban nem áll a részeshatározóval predikatív viszonyban, s így az egyeztetés valóban meglepő” (1992: 108).

a részeshatározó típusát nem kell többszörözni, sem a *van* létige vonzatstruktúráját, hiszen így a „birtoklásigét” is az azonos vonzatstruktúrájú „létezés kifejező” létigével egységesen lehet kezelni.

A HLG képviselőinek másik érve a „birtoklásigé” különleges vonzatszerkezete mellett, hogy mást jelent, mint a létezés kifejező létige. Papp véleményének ismertetésekor már láthattuk, hogy a „birtoklásigé” tulajdonképpen birtoklás jelentését nem önmagából nyeri, hanem a mellette megjelenő birtokos szerkezetből. Ezt állítja Szabolcsi is: „Önmagában nem sokat ér, ha [...] annyit mondunk, hogy ez az (*x-nek*) *van* (*visszaható y-ja*)⁴ ige kifejezheti két egész birtoklászerű vagy rokon stb. kapcsolatát, egész és rész viszonyát, eredet/ok és eredő viszonyát, valaminek a tulajdonságait vagy állapotait stb., de például nem fejezheti ki dolgok azonosítását stb. Cseppet sem világos ugyanis, hogy ez a sok minden a *van* jelentésébe tartozik, s nem a konkrét *x*-ek és *y*-ok jelentését vetítjük bele. Én afelé hajlok, hogy az utóbbiról *van* szó” (1992: 101). Felsorolja a Hadrovics-féle birtokos szerkezeti jelentéseket, és rámutat, hogy ugyanezeknek a kifejezésére képes a birtoklásmondat is, amelyekre mégsem képes, azoknak a továbbiakban a ’létezés’ jelentéséből levezethető magyarázatát adja. Már önmagában a jelentéstani párhuzam is gyanakvást kelt.

Másik oldalról közelítve újabb problémákat vet fel, hogy a *van* feltételezett különböző jelentéseit anyanyelvi beszélőként is nehézkes elkülöníteni. Nyilván egy laikus, nem nyelvész beszélő, sőt a nyelvész is, ha éppen nem elemez, a teljes mondat jelentését egyben kezeli, tehát, ha megkérdezzük tőle, hogy mit jelent az egyik mondatbeli *van*, és mit a másik, akkor befolyásolja a választ a szöveggörnyezet is. De ezzel együtt is vannak olyan helyzetek, amelyekben nem tudunk dűlőre jutni. Lengyel is így fogalmaz, miután kifejtette, hogy ha a létige birtoklást jelent, akkor részeshatározó a *-nAk* ragos főnév: „Bizonyos esetekben nehéz a létigés mondatban szereplő, birtoklást kifejező részeshatározó elkülönítése a birtokos jelzőtől: *Jánosnak van autója* és *Jánosnak a garázsban van az autója*. A megoldásban az segíthet, ha kipróbáljuk, kaphat-e a birtokszót kifejtő alany névelőt, illetőleg megfigyeljük, van-e névelője. Az úgynevezett birtoklásigé tudniillik nem kaphat határozott névelős alanyt, például **Nekem van a kutyám*, de: *Nekem van kutyám* és *Nekem van egy kutyám*” (2001: 402). Tehát ha nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy csak létezés vagy létezés és birtoklást is jelent a *van*, akkor nézzük meg, hogy határozott-e a vonzata. Arra nézve nem kapunk eligazítást, hogy az ige jelentésével hogyan függne össze a vonzat határozottsága vagy határozatlansága. Továbbá, az sem világos, hogy egy ige vonzatának a határozatlanságából miért következethetünk egy másik vonzat, jelen esetben a részeshatározó jelenlétére. Fordítva is fogalmazhatjuk: az igei vonzat (= itt az alany) határozottságából hogyan következethetünk a vonzat vonzatára (birtokos jelző)? Inkább úgy tűnik, hogy ez a módszer nem része egy levezetésnek, hanem utólagos megfigyelése a korábban más szempontok alapján létrehozott kategóriának.

Ugyanezt a jelenséget Szabolcsi saját érvelésébe beépíti (vö.: 1992: 92–6). Valóban nem jelenhet meg [+határozott] jegyű alany a birtoklásmondatban, de ebből nem arra következtet, hogy ez a ’létezik’ jelentésű *van*-tól eltér, hiszen ott sem választhatnak [+határozott] jegyű alanyt: **Van az igazság* (lapos intonációval). Tehát ez a jelenség nem az ige két eltérő jelentésével magyarázható, hanem éppen közös jelentésükkel. Más igék is így viselkednek, például: *akad, történik, érkezik...* Szabolcsi–Laczkó, illetőleg később É. Kiss a jelentéskörét is megadja ezeknek az igéknek: „A levést, létrejövést, keletkezést, megjelenést, elérhetővé válást jelentő (igekötő nélküli) igék alanya határozatlan, sőt nem specifikus [a beszélő és a hallgató által ismert, meghatározott halmazba

⁴ Szabolcsi részletesen kifejti, hogy ha elfogadjuk, hogy az állítmány részeshatározója és alanya koreferál, akkor ez csak úgy lehetséges, ha egy fonetikailag üres, azaz testetlen visszaható névmási vonzatot követel a birtoklásigé. Ugyanis csak a visszaható igék egyeztetik az egymással predikatív viszonyban nem álló bővítményeiket (vö.: Szabolcsi, 1992: 89–91). Ez a kitétel érvelésünk szempontjából irreleváns.

se besorolt] határozatlan NP [főnévi csoport] kell, hogy legyen. [...] (Nem specifikus) határozatlan főneves kifejezés kell, hogy képviselje a létrehozást, megszerzést jelentő igekötő nélküli igék tárgyát is [ezek az igék olyan alanyra, illetve tárgyra utalnak], amely az igével kifejezett történet vagy cselekvés által válik a beszélgetés résztvevői számára létezővé” (É. Kiss 1998: 74–5, illetve vö.: Szabolcsi–Laczkó 1992: 233). Ezért nem utalhatunk rájuk úgy, mint már ismert individuumokra határozott névelővel. Itt ki kell térnünk arra az esetre, amikor a *van* és a [-határozott] jegyű vonzatot követelő igék mégis [+határozott] jegyű vonzatot kaphatnak. Ezt Szabolcsi nem részletezi, de É. Kiss röviden utal rá: „[az igekötő megjelenésével már] nem valami újnak a létrejövését, létrehozását állítjuk, hanem egy adott dolog létrejöttének a bevégzését. Ekkor a létrejövő vagy létrehozott dologra határozott NP-vel is utalhatunk [...] Akkor sem szükséges, hogy a létrejövést jelentő igék alanya, illetve a létrehozást jelentő igék tárgya határozatlan NP legyen, ha a VP [igei csoport] fölé fókuszot rendelünk⁵ – hiszen ilyenkor nem az adott dolog létrejöttét vagy létrehozását állítjuk, hanem a létrejövésnek, létrehozásnak valamely körülményét azonosítjuk” (É. Kiss 1998: 75). A fókuszhoz hasonlóan a kontrasztív topik is ismertté teszi az individuumot, hiszen ahhoz, hogy valamit valamivel szembeállíthassunk, ismernünk kell a szembeállítandó létezőket. Itt térjünk vissza a rákérdezés problémájára! A kérdő névmás a magyarban kötelezően fókuszpozíciót tölt be, azaz mindig [+határozott] jegyű, tehát érthetően nem is jelenhet meg a *Kinek?* kérdő névmás után közvetlenül egy határozatlan birtokszó. Ezért nem tudunk az egyébként [-határozott] jegyű birtokosra határozatlan névelő nélkül rákérdezni.

Összefoglalva: a *van* ige jelentése alapján éppen az igazolható, hogy nem kell megkülönböztetnünk két eltérő vonzatstruktúrájú *van*-t. A mondat teljes egysége akár pusztán létezést, akár birtoklást fejez ki, a létigének éppen ’létezik’ jelentésének köszönhetően alapvetően [-határozott] jegyű alanyra van szüksége. Az ettől eltérő példák valamiféle kiemelés (fókusz vagy kontrasztív topikot) tartalmaznak, illetőleg befejezettségre utaló igekötőt, ami már ismertté teszi a létezőt, azaz az alanyt.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a *van* vonzatstruktúráját vizsgáljuk, hiszen nem érdemes feltételezni egy külön struktúrát, amelyben az ige vonzatai, bár nincsenek predikatív viszonyban, mégis egyeztetve vannak egymással.

A birtoklásmondat *-nAk* ragos főnévének mondatrészi szerepe tehát birtokos jelző és nem a részeshatározónak egy fajtája.

3. HLG-i alapú elemzés

Szigetvári egy Arany János-idézet elemzésével kapcsolatban veti fel, hogy a főnévi igenév talán lehet birtokos jelző: „»Ideje már egy kissé szellőztetni a szűk házat.« Akár a ragot tekintjük, akár a mondatrészre kérdezzük, akár mellékmondatra változtatjuk, mindenképp azt találjuk, hogy a főnévi igenév itt jelző, még pedig birtokos jelző: minek van ideje?» (1888: 361). Azzal együtt, hogy véleményével egyetérthetünk, az indoklás kissé kifejtetlen, hiszen a rákérdezés alapján akár részeshatározónak is azonosíthatnánk.

Szinnyei Szigetvári felvetésére meglepő választ ad: „Csakugyan úgy tetszik, mintha a főnévi igenév ezekben a mondatokban birtokos-jelző volna: de nem az. Mind a két mondat azok közül

⁵ Fókuszot rendelni a VP elé annyit tesz, mint a mondat főhangsúlyos, közvetlenül az ige előtti pozíciójába helyezni egy mondatrészt, ezzel kimerítően azonosítjuk egy, a szövegelméletből vagy a beszédhelyzetből ismert halmaznak a részalmazát, amelyre az igével leírt cselekvés, történet vagy létezés igaz (vö.: É. Kiss 1998 vagy Kálmán 2001).

való, melyeket vegyülékmondatnak nevezhetünk: mert két mondatnak olyatén összevegyüléséből állottak elő, hogy az egyiknek egyik, a másiknak másik része van megtartva és együvé kapcsolva. Pl. Ideje volna már, hogy induljunk + Jó volna már indulni = Ideje volna már indulni. Vagy: Ideje már, hogy véget vessünk a dolognak + Jó lesz már véget vetni a dolognak = Ideje már véget vetni a dolognak. Szakasztott ilyenek a Szigetvári idézte mondatok is. Tehát a főnévi igenév ezekben nem birtokos-jelző, hanem alany” (1890: 77). Ahogy ezt korábbi cikkemben írtam: „Az egyenleten kívül más érvet nem sorakoztat föl [Szinyeyi], ezt kell értelmeznünk. Feltehetően azért tartja alanynak az infinitívust, mert a *Jó volna már indulni* mondatban valóban ezt a szerepet tölti be az összetett állítmány mellett. Biztosak lehetünk benne, hogy összetett állítmányunk van, mert az Esz./3. kijelentő mód, jelen idejű átalakításban nem szerepelhet testesen a *van* kopula: **Jó van már indulni*. De ugyanez nem áll az összeadás másik tagjára, ahol a főmondat állítmánya nem összetett, hiszen az Esz./3. kijelentő mód, jelen idejű átalakításban is szerepelhet a *van*, ami éppen ezért főige és nem kopula: ✓*Ideje van már, hogy...* Ez nem zárja ki, hogy a főige hiányozhat is, ezzel egy hiányos mondatot hoz létre: ✓*Ideje (van) már, hogy...* Tehát a főmondat állítmánya igei állítmány. A mellékmondat típusát a kitehető utalószó mondatrészi értékéből tudjuk meg, a következőkkel egészíthetjük ki: *Ideje volna már annak / arra, hogy...* Az *annak* utalószó pártállástól függően részeshatározó vagy birtokos jelző” (Sz. Hegedűs 2004b). Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a főnévi igenév nem az alany szerepét tölti be.

Szemere az Arany-idézetet a következőképpen elemzi: „*Ideje már egy kevésbé szellőztetni a szűk házat* (Arany). Mondatunkban az *ideje* alany birtokos jelzőjét főnévi igenév fejezi ki: *szellőztetni*. Az *ideje szellőztetni* szerkezet jelentése: 'ideje a szellőztetésnek'. A mai nyelvben legtöbbször az *ideje* és a *haszna* alaptagot determinálja főnévi igenévi birtokos jelző: *Mi haszna étedet enélkül leélni?* (Arany) – Az igenév személyragos is lehet: *Nagy ideje mennünk*” (Szemere 1970: 172). A végeredménnyel egyetértek, de a hozzá vezető utat nem látom tisztán a magyarázat alapján. Tulajdonképpen egy transzformáció⁶ segítségével analizálja a kifejezés jelentését. Nem vizsgálja az állítmány jelentését, ami kézenfekvő lenne a törölt *van* esetén. Tehát fel sem merül, hogy az igenév részeshatározó lenne. A transzformációnak ez a típusa nem megszokott a HLG-ban, úgy tűnik, egyedi és nem rendszerbe illeszkedő magyarázatot láthatunk. A főnévi igenév tagmondatral való kifejtése nem kerül szóba, annak ellenére, hogy a szerző ezt a módszert nyilvánvalóan ismerte.

Rácz összetett mondat főmondataként elemmez a témánkban érintetthez hasonló szerkezetet: „*Már elmúlt annak az ideje, hogy frázisaik alapján ítéljük meg az emberek politikai magatartását*. Az első tagmondat a főmondat. Állítmánya: *elmúlt*; alanya: *az ideje*. A második tagmondat a főmondat alanyának birtokos jelzőjét fejt ki. [...] Utalószava: *annak*, kötőszava: *hogy*. – Az ilyen típusú birtokos jelzői mellékmondat gyakran utalószó nélküli; ebben az esetben azonban részeshatározói, mégpedig dativus possessivusi [...] mellékmondatnak is felfogható. Pl.: *Legfőbb ideje, hogy elinduljunk* (= *Legfőbb ideje van annak, hogy elinduljunk*; így részeshatározói, dativus possessivusi alárendelés; – illetőleg: *Ez a legfőbb ideje annak, hogy elinduljunk*; így birtokos jelzői alárendelés)” (1970: 235). Rácz, úgy tűnik, szerzőtársának, Szemerének a véleményéhez csatlakozik. Ennek ellenére, hogy R. L. G.-vel vitatkozó cikkében a megszakított birtokos szerkezet birtokos szerkezet voltát hangsúlyozza (vö.: 2b pont), feltehetően a létige állítólagos, de általunk már elvetett jelentésváltozására gondolva úgy elemzi a szóba jöhető összetett mondatokat, hogy az utalószó helye, illetve megléte befolyásolja az alárendelés típusát. Az a továbbiakban fontos információ

⁶ Természetesen a HLG keretein belül ez empirikusan tapasztalható szerkezetek közti átalakítást jelent, szemben a GG transzformációival, ahol a kiinduló szerkezet lehet a közlésben nem tapasztalható hipotetikus szerkezet is.

lesz, hogy a *Legfőbb ideje...* főmondatot hiányos szerkezetűnek véli, birtoklásmondattá alakítja át *Legfőbb ideje van annak...*, és ebből következtet arra, hogy az alárendelés részeshatározói. Tehát, ha az általunk vizsgált mondat is átalakítható hasonló szerkezetűvé az infinitívus tagmondattá való kibontásakor, akkor azt Rácz feltehetően szintén dativus possessivusnak értékelné. Ahogy egy hasonló szerkezetű összetett mondattal ezt is teszi: „*Csak ami nincs, annak van bokra* (József Attila)” (1970: 226).

A Magyar grammatikában (Keszler 2001) a jelzőkről szóló fejezetben főnévi igenévi jelzőre Balogh az „*itt az ideje befejezni*” (2001: 450) szintagmát hozza példának, tehát hasonló a véleménye Szemeréhez. Arra érdemes felfigyelnünk, hogy feltehetően nem véletlenül, talán az egyértelműség kedvéért a mondatban szerepel egy helyhatározó, ami alapján, ha mondatként értelmezzük a szintagmát, akkor a ki nem tett *van* mindenképp létezését fejez ki, még akkor is, ha a létigének megkülönböztetjük egy *'habeo'* jelentésű változatát. Így szóba sem jöhet a részeshatározói értelmezés.

Az eltérő nézetek ismertetése és a rendelkezésünkre álló eszközök tisztázása után hozzákezdhetünk az *Ideje indulni!* mondat végső elemzéséhez. Rákérdezés alapján nehéz eldönteni, hogy mi az állítmány. Alapvetően két kézenfekvő válasz lehetséges. Az egyik: egy szerkezete szerint tagolt teljes mondat, ahol a *van* azért nincs jelen mert az *ideje* szóalakkal alkot összetett állítmányt, aminek tudvalevőleg egyes szám harmadik személy kijelentő mód jelen időben az igei része zéró fokon van jelen, vagy más terminológiával törölve van. A mondatunk kiegészíthető az igével: *Ideje van indulni*. Tehát ezt az elemzést el kell vetnünk, hiszen az összetett állítmány igei része a paradigmának ezen a pontján csak speciális esetekben tehető ki: ha az igei rész a *marad, múlik* vagy, ha a létige érzelmileg színezett, emfatikus, azaz fókuszhangsúlyt kap, például: „*Van ő olyan bölcs, hogy...* vagy *Ez a búza "van két mázsa* (vö.: Szemere 1970: 47).

A másik kézenfekvő elemzés szerint ez egy hiányos mondat, amelynek igei állítmánya a ki nem tett létige. A létigei állítmánytól ez a viselkedés nem szokatlan, például: *Hol a tollam?*, de más főigéktől sem idegen, például: *Egy szál kolbászt és három pár virslit!* stb. A létigei állítmánynál a jelenség gyakorisága analógiás hatással is magyarázható (Szépe), miszerint éppen az összetett állítmányhoz való hasonlósága segíti elő a létige elhagyását.

Az állítmány tehát a létige. A *Mi van?* elemző kérdés segítségével az alanyt könnyűszerrel azonosíthatjuk az *ideje* birtokos személyjeles főnévben. A birtokos személyjel arra utal, hogy a mondatban akár testesen, akár zéró fokon, de jelen kell lennie egy birtokos jelzőnek (vö.: 2.f pont és Balogh 2001: 450 vagy Alberti–Medve 2002: 142–3). Ahogy láttuk, Szemere ezt a főnévi igenévben találja meg. Végső konklúziónk nekünk ugyancsak ez lesz, de merőben más gondolatmenet alapján, s előtte ki kell zárunk a részeshatározó lehetőségét.

Az infinitívus mondatrészi értékét vizsgáljuk meg úgy, hogy tagmondattal kifejtjük: *Ideje van, hogy...*, a beilleszthető utalószó: *annak* vagy *arra*. Egyrészt lehet birtokos jelző, hiszen csak úgy tudjuk elhelyezni a létigét, hogy megszakítjuk a birtokos szerkezetet, mivel a létige kötelező [-határozott] jegyű vonzatot követel, és így birtoklásmondatot kaptunk. Ezzel az átalakítással a mondat egy cselekvés időszerűségét hangsúlyozza. Másrészt lehet részeshatározó is, hiszen 'valamilyen tevékenység részére' értelemben is folytathatjuk a mondatot. Már jelentés alapján is látható, hogy az első variáció felel meg az *indulni* főnévi igenévi kifejtésének, hiszen az indulásra nem kell időt szánni, az egy pontszerű cselekvés, nem kíván időintervallumot. Ha igévé alakítva mellé teszünk egy intervallumot kifejező határozót, akkor rosszul formált lesz a mondat: **Órákon át indultunk*.

A jelentés mellett még találhatunk grammatikai érveket is. Ha az *ideje* + főnévi igenév együttesét vizsgáljuk, akkor két szerkezetet különíthetünk el. Az egyik (a) szerkezetben az *ideje* szóalak száma és személye nem változtatható, de az igenevet ragozhatjuk, ennek száma és személye nincs egyeztetve a birtokos személyjellel. A másik (b) szerkezetben nem ragozhatjuk az infinitívust, de az *idő* főnevet igen, és ez egy törölt, de kitehető személyes névmással van egyeztetve. Lássuk ezt két eltérő infinitívussal, hogy jobban megfigyelhető legyen a különbség:

a	b
<i>Ideje van indulni (=Ideje van annak, hogy induljak/-ál/-Ø/-unk/-atok/-anak).</i>	<i>Van ideje focizni (=Neki van arra ideje, hogy focizzon).</i>
<i>Ideje van indulnotok (=Ideje van annak a részetekre, hogy ti induljatok).</i>	<i>*Van ideje fociznotok (=Neknek van arra időtök, hogy focizzatok).</i>
<i>*Időtök van indulni (=Ideje van annak a részetekre, hogy ti induljatok).</i>	<i>Van időtök focizni (=Neknek van arra időtök, hogy focizzatok).</i>
<i>*Időtök van fociznotok (=Ideje van annak a részetekre, hogy ti focizzatok).</i>	<i>*Van időtök fociznotok (=Neknek van arra időtök, hogy focizzatok).</i>
<i>Ideje van indulnia (=Ideje van annak a részére, hogy induljon).</i>	<i>*Van ideje fociznia (=Neki van arra ideje, hogy focizzon).</i>

A két szerkezet mondatait párhuzamosan változtattuk. Az első variációnál feltűnő, hogy az (a) oszlop mondatának a feloldásánál a főmondatba nem tudunk ragos személyes névmást helyezni, és a mellékmondatnál se tudjuk határozottan kitölteni az igealakot, mert a kibontandó főnévi igenév ragtalan, abból tudhatnánk meg a cselekvő számát és személyét. Ugyanennél a változatnál a (b) oszlop mondata kiegészíthető ragos személyes névmással, ami egyeztetve van az *ideje* főnévvel nemcsak itt, hanem a további jól formált változatokban is: *Neki van ideje focizni*. Mivel egyeztetve vannak, alárendelő viszonyt kell feltételeznünk, azaz birtokos jelzői alárendelést. A feloldások alapján azt is megfigyelhetjük, hogy az (a) mondatok *ideje* szóalakja nem változtatható, mert abban a pillanatban rosszul formálttá válna a mondat. Ez abból ered, hogy nem a főnévi igenévben kifejezett cselekvővel és nem is a nyakatekerten kitett *számára* névutós személyes névmással, hanem magával a cselekvéssel, az indulással van egyeztetve, ami mint fogalom csak harmadik személyű lehet. Az infinitivus személyragjai mutathatnak rá a cselekvőre, amelyre semleges sorrendű mondatban legfeljebb egy az anyanyelvi beszélő számára idegen részeshatározóval tudunk utalni: *Neki ideje van indulnia*. Mivel az *ideje* szóalak láthatóan az infinitivusszal van egyeztetve, ezért köztük is alárendelést kell feltételeznünk, még hozzá birtokos jelzői kapcsolatot.

Most, hogy kizártuk vizsgált mondatunknál a részeshatározó lehetőségét, amit az *arra* utalószóval való helyettesíthetőségből vezettünk le, visszatérhetünk az *annak* utalószavas kifejtésre, amit birtoklásmondatnak ítélnénk. Ahogy korábban láttuk, Rácz is birtoklásmondatnak elemzi. Megoldásától csak annyiban térünk el, hogy a birtoklásmondatban szereplő *-nak* ragos elemet birtokos jelzőnek tekintjük a 2.f pontban részletezett okok miatt. Abból is látható, hogy birtoklásmondatnál állunk szemben, hogy csak akkor tudjuk a birtokos szerkezet tagjait egymás mellé tenni, ha valamilyen módon azonosítást fejez ki a mondatunk. Ezt előidézhetjük egy névmási eredetű határozószóval, amelynek deiktikus jelentése konkretizálja, a szituációhoz köti a mondat jelentését: *Itt van az ideje indulni*. Kontrasztív topik és fókusz esetén is ellentétbe állítás, azaz egyfajta azonosítás történik, de az *ideje* szó jelentése miatt nem találhatunk ellentétpárt, amitől elkülöníthetnénk. Tulajdonképpen a példamondatban használt értelemben az *ideje* szó egy egyelemű halmazt alkot, tehát nincs értelme halmazműveleteket végrehajtani rajta. Ennek bővebb kifejtése túllépné e tanulmány kereteit.

Másik oldalról megközelítve: mivel a birtokos személyjel megköveteli egy birtokos jelző jelenlétét kizárásos alapon eljutunk a főnévi igenévhez, hiszen a betehető *neki* névmás teljesen megmásítja az eredeti mondat értelmét, ráadásul a ragozás során kiderül (vö.: b oszlop) hogy nincs egyeztetve az *ideje* szóalakkal. Tehát nem marad más szóalak, amely birtokos jelző lehetne, mint a főnévi igenév.

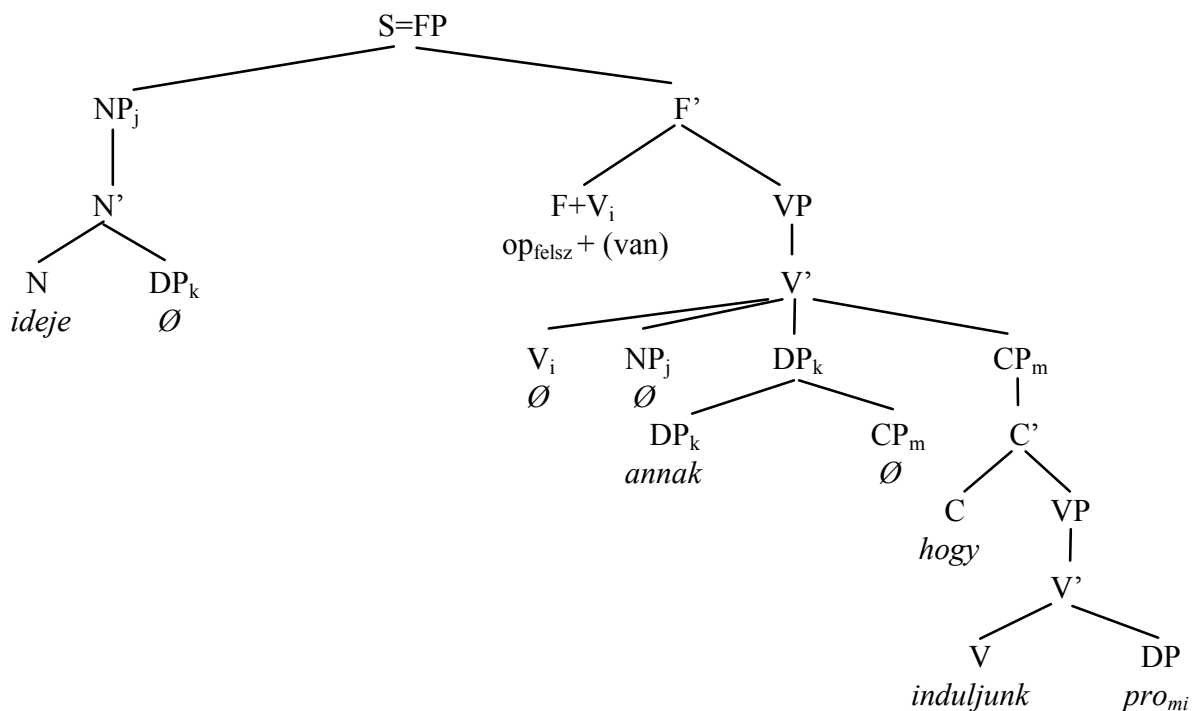
Összefoglalva: az *Ideje indulni!* mondat egy hiányos birtoklásmondat, amelynek állítmánya a ki nem tett *van*, alanya az *ideje* szóalak, amely a főnévi igenévben kifejezett cselekvéssel van egyeztetve, ezért nem változtatható a száma és személye; az infinitívus pedig az alany birtokos jelzője.

4. GG-i alapú elemzés

A generatív megközelítés ugyanazokon a megfigyeléseken alapul, mint a HLG elemzése, azzal a különbséggel, hogy a rákérdezés módszere helyett inkább a szerkezetek kölcsönös helyettesíthetőségét, az adott nyelven belüli sorrendi kötöttségeket és a régensek vonzatszerkezetét veszi figyelembe. Természetesen eltérő terminológiát használ. A birtoklásmondatot ugyanabból a szerkezetből vezeti le, mint a más igék mellett előforduló birtokos szerkezetet. Néhány ágrajz segítségével Alberty és Medve modellje alapján ábrázoljuk az elemzés során felvetődött mondatokat.

Először nézzük meg az összetett mondat szerkezetét, ahol az infinitívust kifejtjük. A korábbi indokok alapján az *annak* utalószavas változatot ábrázoljuk.

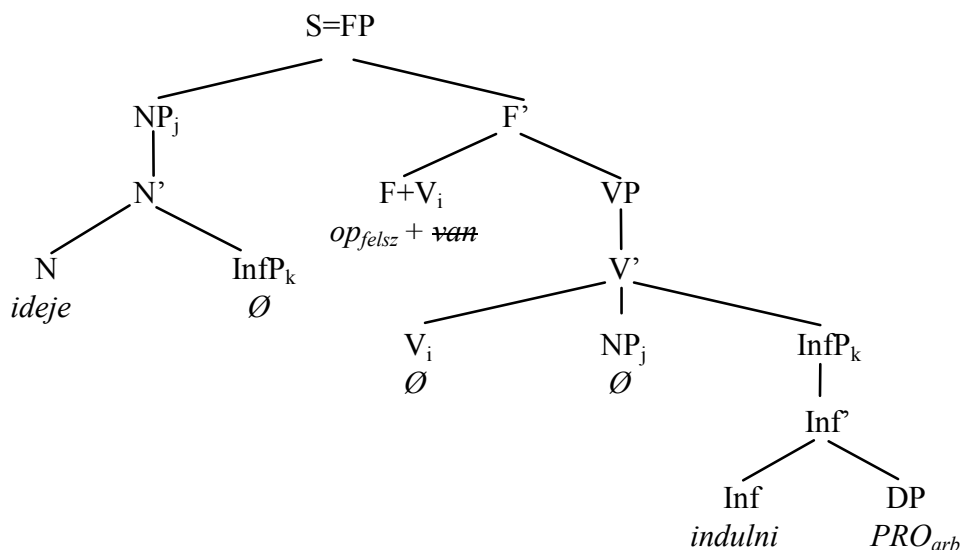
Ideje van annak, hogy induljunk.

Az *ideje* szóalak topik–komment tagolás szerint fókuszba kerül, így oldja meg, hogy kilépjen a birtokos szerkezetből: útvonalát NP_j-vel jelöltük. Természetesen úgy is megszakíthatjuk a szerkezetet, hogy a birtokos kerül az ige elé: *Annak van ideje, hogy...*

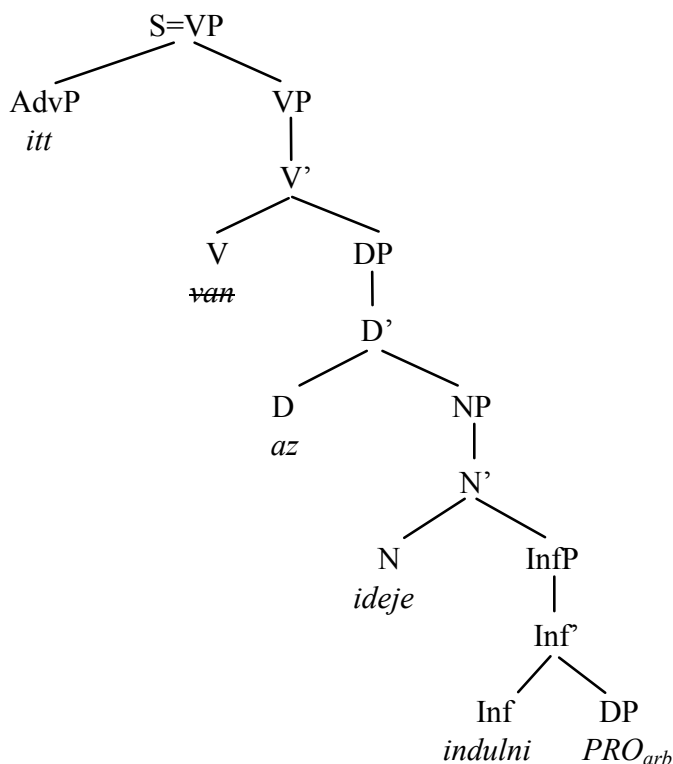
A következő ágrajzon az eredeti példamondatunkat látjuk, ugyanarra a szerkezeti helyre helyeztük az infinitívust, ahol az összetett mondat utalószava volt. Az ige szerkezeti helyét akkor is ábrázoljuk, ha nincs kitéve, ilyenkor a törlést áthúzással jelöljük. Itt a fókusznak köszönhetően mozdult el születési helyéről, V alól.

Ideje (van) indulni!

Végül lássunk egy példát, ahol [+határozott] jegyű bővítésként jelenhet meg a birtokos szerkezet a létezés kifejező *van* mellett. A helyhatározónak köszönhetően konkrétta, egyértelművé válik a szituációban a mondat.

Itt (van) az ideje indulni!

Az ábrázolás módjának részletes indoklásától most el kell tekintsünk. A téma további kérdéseket is felvet:

- a mondatátszövődés és az *Ideje indulni!* típusú mondatok kapcsolatára,
- a főnévi igenév képzőjének és a dativusragnak az esetleges nyelvtörténeti összefüggéseire,

– a GG keretein belül az ágrajzokkal kapcsolatban az esetadás kérdésére,
 – és a *haszna* és *értelme* szavak mellett megjelenő hasonló szerkezet eltérő viselkedésére is kitérhetnénk.

Egyelőre a tortának csak ezt a parányi szeletét sikerült megízlelnünk. A téma izgalmas kutatási területnek ígérkezik.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó A. 1995. Grammatikai elemzések. In: Adamikné Jászó A.–Hangay Z.: *Nyelvi elemzések kézikönyve. Grammatika és jelentéstan tanároknak, tanítóknak, diákoknak*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged. 6–199.
- Alberti G.–Medve A. 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv I–II*. Janus/Books, Budapest.
- Balogh J. 2001. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 3. javított kiadás. 444–59.
- Balogh P. 1891. Névszói és mondatbeli kapcsolatok. I–IV. *Nyr.* 20: 344–9; 394–9; 445–9; 492–7.
- B. Lőrinczy É. 1962. A részeshatározó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 249–51.
- Deme L. 1960. Köznapi fogalmazásunk mindennapi nyelvbötléseiből. *Nyr.* 84: 430–42.
- É. Kiss K. 1998. Mondattan. In: É. Kiss K.–Kiefer F.–Siptár P.: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 17–184.
- Fónagy I.–Péchy B. 1965. Hanglejtés és érthetőség. *Nyr.* 89: 281–201.?
- Füredi I. 1884. Genitivusnak látszó dativus. *Nyr.* 13: 123–7.
- Gaál E. 1978. A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 97. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics L. 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Joannovics Gy. 1873. A „nek” névrag I–IV. *Nyr.* 2: 151–7, 209–15, 255–9, 297–304.
- Joannovics Gy. 1897. Birtokos és dativus I–III. *Nyr.* 26: 243–5, 291–3, 442–5.
- Kálmán L. (szerk.) 2001. *Magyar leíró mondattan I*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VI. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Klemm I. 1954. A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban. *Nyr.* 78: 165–75.
- Keszler B. 2001. A határozók. In: Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 3. javított kiadás. 423–43.
- Lengyel K. 2001. Az állítmány. In: Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 3. javított kiadás. 394–404.
- Lehr A. 1902. Magam-ról I–II. *Akadémiai értesítő*. 13: 557–78, 605–23.
- Medve A. szíves személyes közlése.
- Papp I. 1953. Elemzési problémák az iskolában. *Nyr.* 77: 114–9.
- Papp I. 1955. Az elemzés kérdéséhez. *Nyr.* 79: 17–23.
- Rác E., 1970a. Az összetett mondat. A többszörösen összetett mondat. In: Szemere Gy.–Rác E.: *Mondattani elemzések*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 179–369.
- Rác E., 1970b. A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése. *Nyr.* 94: 150–9.
- Rác E. 1970.c Mondatelemzések. *Nyr.* 94: 186–8.
- Simonyi Zs. 1913. *A jelzők mondattana*. MTA, Budapest.
- Szabolcsi A. 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabolcsi A.–Laczkó T. 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 179–298.
- Szarvas G. 1872. Petőfi „János vitézének” nyelve. *Nyr.* 1: 20–6.
- Szemere Gy. 1970. A mondattani elemzés módszere. Az egyszerű mondat. In: Szemere Gy.–Rác E.: *Mondattani elemzések*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 9–178.
- Szépe J. szíves személyes közlése.
- Sz. Hegedűs R. 2004a. Elméleti keresztutak találkozásában II. A birtoklásmondat datívusz vagy genitívusz? In: Galgóczi L.–Vass L. (szerk.): *Stílus és anyanyelv*. Tanulmányok a XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásából. Tanulmányok a XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásából. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 335–43.

- Sz. Hegedűs R. 2004b. Ideje tisztázni: Az infinitívusz mint birtokos jelző. In: Alkalmazott nyelvészeti konferenciafüzetek. VI. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti, Nyelvvizsgáztatási és Medicinális Lingvisztikai Konferencia. Dunaújváros 2004. március 18–20. Dunaújvárosi Főiskola Kiadói Hivatala, Dunaújváros. 50–4.
- Szigetvári I. 1888. A főnévi igenév. *Nyr.* 17: 361.
- Szinnyei J. 1890. Főnévi igenév mint birtokos-jelző? *Nyr.* 19: 76–7.
- Tompa J. 1955. Elemzési vitánk tanulságai. *Nyr.* 79: 199–203.
- Tompa J. 1962. A birtokos jelző. In: Tompa J. (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 285–95.
- Tompa J. 1982. A mai magyar dativus és genitivus alak- és mondattanához. *ÁltNy.* 14: 127–41.

Sz. Hegedűs Rita

SUMMARY

Sz. Hegedűs, Rita

Additional arguments for the possessor role of the infinitival complement of *ideje* ‘it is time’

The construction *Ideje indulni!* ‘It is time to leave’ is a sentence of possession containing a deleted copula. The deletion involved is probably due to analogy: the verbal part (copula) of a third person singular present indicative complex predicate is deleted, except for emphatic utterances. This parallel has an effect on other types of sentences, too (e.g., *Itt a postás* ‘The postman’s here’).

The above sentence is a sentence of possession because it contains a possessive construction interrupted by the (null) copula. The presence of a possessor is required by the possessive suffix of *ideje* ‘its time’ as an obligatory argument. There are two possibilities: this role is either fulfilled by the other word in the sentence (*indulni* ‘to leave’), or else it is present in a deleted (but suppliable) form, just like the copula. If we insert a non-null possessor in the sentence (the pronoun *neki* ‘for him’), we end up with another construction, one with a different argument structure ‘somebody has time for something / to do something’. Our original sentence has a meaning that is incompatible with this, and a different argument structure: ‘it is the time of something / time to do something’. Hence, the possessor role is fulfilled by the infinitive itself.

The question arises on what ground we can posit a possessor (possessive attribute) in a sentence of possession – rather than a dative possessor that the earlier assumptions took to occur in such sentences. The paper tries to answer that question. In the author’s argumentation, what is new is the assumption that *Ideje indulni* is a sentence of possession: traditional descriptive grammar assumed that a sentence of possession invariably involves a dative possessor. Nevertheless, the detailed investigation supports the claim that the infinitive is a possessive attribute here.